

1 АУШВІЦ-БІРКЕНАУ, СІЧЕНЬ 1944 РОКУ

Ці вбрані в чорне офіцери, які дивляться на смерть із байдужістю гробарів, гадки не мають, що тут, на темному баговинному ґрунті, що поглинає все довкола, Альфред Хірш заснував школу. Вони цього не знають, і не треба, щоб колись довідалися. В Аушвіці людське життя геть нічого не варте, воно вважається таким нікчемним, що віднедавна нікого не розстрілюють — куля цінується більше, ніж людина. Використовують суміжні камери, куди запускають газ «Циклон», що дозволяє суттєво зменшити витрати: одного балону вистачає для знищення сотень осіб. Смерть перетворилася на промислове виробництво, що приносить прибуток тільки тоді, коли здійснюється у великих масштабах.

Класні кімнати — конструкція з розставлених колом табуретів у порожньому дерев'яному бараку. Стін немає, дощок теж не видно. Учителі креслять у повітрі рівнобедрені трикутники, знаки циркумфлексу і навіть показують розташування річок Європи помахами рук. Діти розбилися на групи — близько двадцяти маленьких острівців, кожен із яких підпорядкований одному наставнику. Ці острівці розташовані впритул один до одного, тож учителі змушені проводити заняття пошепки, аби оповідь про десять кар єгипетських не зливалася з мелодійним наспівуванням таблиці множення.

Дехто не вірив, що таке можливо, сприймаючи Хірша як божевільного або як наївного дурника. Як організувати шкільне навчання у жахливому таборі смерті, де заборонено геть усе? Та він лише усміхався. Хірш завжди

загадково усміхався, немовби володів таємними знаннями, до яких ніхто, крім нього, не мав доступу.

Не має значення, скільки шкіл закрили нацисти, відповідав він. Щоразу, як дорослий зупиняється на розі й починає щось розказувати, спонукаючи дітей розсісти-ся навколо і слухати його історії, це означає, що з'явилася нова школа.

Несподівано двері барака розчахуються і всередину ври-вається помічник охоронця на ім'я Якопек. Він мчить до кімнати Хірша — старшини блоку. Його дерев'яні сабо забризкують підлогу багном. Тиха, умиротворена атмосфера блоку № 31 лопається, як мильна бульбашка. Зі свого кутка Діта Адлерова, немов загінотизована, дивиться на крихітні часточки багна: вони видаються незначними, але заражають усе потворною реальністю — так одна-єдина крапля чорнила псує цілий глечик молока.

— Шість! Шість! Шість!

Це умовний сигнал, що вказує на наближення патруля есесівців до блоку № 31. Бараком шириться стривожений шурхіт. В Аушвіці-Біркенау, на цій фабриці вбивства, де цілодобово працюють печі, а паливом служать людські тіла, тридцять перший блок є чимось дивним, нетиповим. Радше аномалією. Досягнення Фреді Хірша, який починав простим тренером у юнацьких секціях, а нині став атлетом, що бере участь у тривалому забігу з перешкодами, борючись проти найбільш нищівного в історії людства котка війни. Йому вдалося переконати німецьке керівництво концтабору, що їм вигідно розмістити дітей в окремому бараку і зайняти їх чимось, бо це полегшить роботу батьків у секторі ВІІб, який називають «сімейним табором» через те, що в інших блоках діти зустрічаються так само рідко, як і птахи. В Аушвіці немає птахів: вони гинуть на дротах огорож, вражені електричним струмом.

Адміністрація схвалила створення дитячого барака (можливо, вони від самого початку мали намір зробити це). Щоправда, німці висунули одну умову: цей блок — ігрова зона, де суворо заборонені будь-які навчальні заняття.

Хірш визирає з-за дверей кабінету старшини блоку № 31. Немає потреби щось пояснювати ні асистентам, ні вчителям, чиї очі прикуті до нього. Він обмежується ледь помітним кивком. Його грізний погляд вимагає покірності. Він завжди робить те, що належить, і очікує, що інші чинитимуть так само.

Заняття перериваються, змінившись невинними німецькими пісеньками й іграми на відгадування, що створюють видимість, ніби в'язні дотримуються правил. Коли сюди вдеруться світлоокі арійські вовки, вони не побачать нічого підозрілого. Зазвичай патруль, що складається з двох солдатів, переступає поріг і кілька секунд спостерігає за дітьми. Часом есесівці навіть аплодують виконавцям пісні або гладять по голові когось із малюків, після чого квапливо виходять і продовжують обхід.

Та цього разу Якопек доповнює звичний сигнал тривоги уточненням:

— Перевірка! Перевірка!

Перевірка — зовсім інша річ. Усім наказують вишикуватися. Солдати проводять обшуки й інколи розпитують наймолодших діток, сподіваючись скористатися їхньою наївністю і витягти важливу інформацію. Ніхто не проговорився. Жодного разу. Дітлахи розуміють більше, ніж це засвідчує вираз замурзаних личок, мокрих від шмарклів.

Хтось шепоче: «Священник!» Чути бурмотіння, в якому відчувається розпач. «Священник» — прізвисько одного унтерофіцера СС (обершарфюрера), отримане за манеру ходити, сунувши руки в рукави мундиру, наче священник,

що прикриває пальці сутаною, хоча всім відомо, що єдина сповідана ним релігія — це жорстокість.

— Ну ж бо! Мерщій! Юдо, співай: «Я бачу, я бачу...»¹

— А що я «бачу», пане Штайн?

— Байдуже! Будь-що! Співай, синку! Заради Бога!

Двоє наляканих учителів піднімають голови. Вони тримають у руках те, що підлягає найсуворішій забороні в Аушвіці. Їм винесуть смертний вирок, якщо спіймають на гарячому. Ці речі — такі небезпечні, що за володіння ними призначено найстрашнішу кару, — не є гострими, ріжучими або тупими предметами, а також не мають стосунку до жодного виду зброї. Те, чого бояться безжальні лідери Райху, — звичайні книжки, старі, облізли, без папітурки, з вирваними сторінками. Нацисти женуться за ними, знищують і забороняють з маніакальною одержимістю. Упродовж історії людства всі диктатори, тирані, пригноблювачі — арійці, африканці, азіати, араби, слов'яни — будь-якого кольору шкіри й ідеології — ті, що виступали за народну революцію або захищали привілеї аристократії, ті, що дотримувалися Божих заповідей або підкорялися військовій дисципліні, — мали дещо спільне: вони люто переслідували книжки. Так, книжки дуже небезпечні, адже заохочують думати.

Групи дітей залишаються на своїх місцях, розспівуючи німецькі пісні в очікуванні патруля. Аж раптом якась дівчинка порушує тиху гармонію ігрового барака і зривається з місця, оббігаючи табурети.

— Лягай на підлогу!

— Що ти робиш? Ти що, здуріла? — кричать їй знадвокола.

¹ «Я бачу, я бачу» — гра в діалоговій формі, суть якої полягає в тому, що необхідно вгадати предмет, який бачить інший учасник. (Тут і далі прим. перекл., якщо не зазначено інше.)

Один із учителів намагається схопити її за руку, проте вона вивертається і, спотикаючись, мчить далі, хоча мала б діяти геть інакше — за нинішніх обставин треба припинити, зачати, намагатися бути непоміченою. Дівчинка залазить на горизонтальну піч заввишки один метр, що ділить барак на дві половини, і з розгону перестрибує на інший бік. Трохи промахнувшись, вона збиває порожній табурет, і той падає з голосним звуком, змусивши всіх припинити свої заняття.

— Хай тобі грець! Ти занапастиш нас усіх! — верещить пані Кризкова, почервонівши від гніву. Діти називають її позаочі «пані Індичка». Вона не відає, що це прізвисько дала їй та сама дівчинка, на яку вона гримає. — Сідай у кутку разом з асистентами, дурепо!

Однак порушниця не зупиняється, а стрімголов біжить уперед, не зважаючи на осудливі погляди. Чимало дітей захоплено спостерігають за миготінням її тоненьких ніжок, обтягнутих вовняними панчохами з поперечними смужками. Дівчинка дуже худа, але не видається хворобливою. Каштанове волосся розметалося по плечах, злітаючи вгору і вниз із кожним її стрибком. Діта Адлерова пересувається серед сотень людей, але біжить сама. Ми завше біжимо самі.

Кривуляючи, вона дістається центру барака і насилу протискається в одну з дитячих груп. Різко відсуває табурет, мимохідь штовхнувши якусь дівчинку, що гепалася об підлогу.

— Обережно! За кого ти себе маєш? — кричить школярка, що впала.

Учителька із Брно здивовано витріщається на юну бібліотекарку, яка, задихаючись, постає перед нею. Часу на пояснення немає. Діта вихоплює книжку з її рук, і жінка миттю відчуває полегкість. Отямившись, вона хоче

подякувати своїй рятівниці, але та вже відскочила на кілька метрів. До появи нацистів залишаються лічені секунди.

Інженер Мароді, який бачив цей маневр, уже чекає на неї за межами кола. Він кидає їй підручник з алгебри, ніби передаючи естафету. Діта стрімголов мчить до асистентів, які з демонстративною старанністю замітають протилежний кінець барака.

Подолавши половину шляху, вона помічає, що дитячі голоси стають тихішими і тремтять, мов вогник свічки від пориву вітру, що влетів у розчахнуте вікно. Немає потреби розвертатися, аби зрозуміти очевидне: двері відчиняються, і заходять есесівці. Рвучко нагнувшись, Діта падає і приземляється посеред групи одинадцятирічних дівчаток. Потім засовує книжки під сукню й обхоплює себе руками, аби нічого не випало. Розвеселившись, дівчатка косують на новеньку, а вкрай знервована вчителька легким порухом підборіддя велить їм не припиняти спів. Есесівці зупиняються біля входу і якусь хвилю роздивляються приміщення. Потім вигукують одне зі своїх улюблених словечок:

— *Ахтунг!*

Западає тиша. Стихають пісеньки й речитатив «я бачу, я бачу». Усе завмирає. Чути лише один звук — хтось чисто насвистує П'яту симфонію Бетховена. Сержант на прізвисько Священник уміє наганяти страх на своїх підлеглих, але навіть він здається занепокоєним, оскільки його супроводжує хтось іще більш жахливий.

— Хай Бог нам допоможе, — долинає до Діти шепіт учительки.

Мати дівчинки грала на піаніно до війни, тож Діта легко впізнає Бетховена, усвідомлюючи, що їй знайома ця своєрідна манера насвистувати симфонії з точністю істинного меломана. Вона вперше почула її, щойно потрапивши до табору. Тоді вони аж три дні тряслися у закритому

вантажному вагоні без їжі та води. У такий варварський спосіб їх вивезли з Терезінського гетто, де вони прожили рік після вигнання з Праги. Бранці прибули до Аушвіцу-Біркенау глибокої ночі. Годі забути скрегіт металевих воріт, що розчахнулися перед ними. Годі забути перший ковток крижаного повітря, пропахлого горілою людською плоттю. Годі забути вогні, що проріzáли темряву: платформа була яскраво освітлена, наче операційна. Трохи згодом почулися крики, накази солдатів, удари гвинтівок об перегородку вагону, постріли, свистіння, вереск. І посеред усього цього хаосу лунала симфонія Бетховена, ідеально відтворена навдивовижу спокійним гауптштурмфюрером, на якого всі, разом з есесівцями, позирали з відвертим жахом.

Тієї ночі страхітливий офіцер пройшов повз Діту. Вона побачила його бездоганну форму, білосніжні рукавички, Залізний Хрест на манишці (цим орденом нагороджували за участь у бойових діях). Зупинившись перед групою матерів і дітей, він здійняв затягнену в рукавичку руку і дружньо поплескав по плечу одного з хлопчиків. І навіть посміхнувся. Потім вказав на двох чотирнадцятирічних братів-близнюків — Зденека та Жирку, і командир квапливо вивів їх із шеренги. Мати вцепилася у поли мундира охоронця і стала навколішки, благаючи, аби їй повернули синів. Капітан незворушно відповів:

— Ніхто й ніде не ставитиметься до ваших дітей із такою турботою, як дядько Йозеф.

У певному сенсі він сказав правду. Жоден солдат в Аушвіці й пальцем не торкнувся б дітей, яких відбирав для своїх досліджень лікар Йозеф Менгеле. Ніхто не доглядав би за ними з такою самовіддачею, як цей офіцер, чиї генетичні експерименти мали на меті з'ясувати, яким чином німецькі жінки можуть якомога частіше народжувати близнюків і збільшувати кількість арійців. Дівчинка згадує,

як Менгеле віддалявся, тримаючи хлопчиків за руки й не припиняючи безтурботно свистіти.

Та сама симфонія лунає зараз у блоці № 31.

Менгеле...

Двері кабінету старшини блоку відчиняються з легким скрипом. Директор Хірш виходить зі своєї крихітної кімнатки, удаючи, ніби поява есесівців приємно дивує його. Він вітається з офіцером, дзвінко клацаючи підборами: з одного боку, це формула ввічливості, за допомогою якої він визнає високий статус військового, а з другого — спосіб виявити войовничу позицію, далеку від покірності й страху. Менгеле ковзає по ньому байдужим поглядом. Він думає про щось своє і невпинно свистить, схрестивши руки за спиною з таким виглядом, наче не має жодного стосунку до цього обшуку. Унтерофіцер на прізвище Священник уважно оглядає барак своїми світлими, майже прозорими очима, не витягаючи руки з рукавів мундира, що звисають уздовж тіла, ледь торкаючись кобури з пістолетом.

Якопек не помилився.

— Перевірка, — бурмоче обершарфюрер.

Есесівці, що супроводжують його, повторюють наказ, зриваючись на оглушливий крик, від якого тремтять барабанні перетинки в'язнів. Стоячи в оточенні дівчаток, Діта відчуває, як по спині їй пробігають мурашки. Вона притискає руки до тіла й чує скрип паперу під ребрами. Якщо її обшукають і знайдуть книжки, все закінчиться.

— Це несправедливо, — шепоче вона.

Їй чотирнадцять років. Ціле життя попереду. Стільки всього треба зробити! А вона ще навіть не починала. У пам'яті спливають слова, що їх полюбляє повторювати мати, коли Діта нарікає на життя: «Це війна, Едіто... це війна».

Вона була такою малою, що навіть не пригадує, яким був довоєнний світ. У її голові зберігається альбом зі спогадами,

які вона ховає так само ретельно, як оці книжки під сукнею. Діта заплющує очі, силкуючись уявити світ без страху.

Вона бачить себе, дев'ятирічну, під астрономічним годинником на Староміській площі в Празі, на початку 1939 року. Дівчинка скоса позирає на старий скелет, що роздивлявся довколишні дахи своїми порожніми очницями, схожими на величезні чорні кулаки.

У школі їм розповіли, що великий годинник був звичайним механізмом, створеним майстром Яном понад п'ять століть тому. Однак легенда, яку переповіла бабуса, засмучувала її: король попросив Яна виготовити астрономічний годинник із вбудованими фігурками, які урочисто дефілювали щогодини. Коли замовлення було виконане, король наказав охоронцям осліпити майстра, аби він не зміг створити щось подібне для іншого монарха. Жадаючи помститися, годинникар просунув руку всередину свого винаходу і вивів його з ладу. Шестерні відтіля йому кінцівку, і механізм зламався. Довгий час годинник не могли полагодити. Іноді Діта бачила страшні сни про ту відтіяту руку, що повзала між зубчатими коліщатками — вгору і вниз, вгору і вниз. Скелет трусив дзвоником, і починалося свято механічних створінь: парад фігурок нагадував містянам, що хвилини знервовано підштовхують одна одну, що години стрімко рухаються, немов ці іграшки, що впродовж багатьох століть хутко вискакують із гігантської музичної скрині й застрибують назад. Тепер, коли тривога стискає їй серце, вона усвідомлює, що дев'ятирічна дівчинка ще не розуміла таких речей і вважала, що час — це густий клей, нерухоме липке море, де неможливо плисти вперед. У цьому віці годинники можуть налякати, тільки якщо на циферблаті видніється скелет.

Учепившись у старі книжки, що можуть стати причиною її загибелі в газовій камері, Діта з ностальгією відтворює

образ щасливої дівчинки, якою вона була колись. Супроводжуючи матір, коли та йшла на закупки до середмістя, вона полюбляла зупинятися перед курантами на ратуші — не для того, щоб помилуватися переміщенням фігурок (насправді той скелет бентежив її більше, ніж вона воліла визнати), а для того, щоб повеселитися, тайкома спостерігаючи за зачудованими перехожими — майже всі були іноземцями, що прогулювалися столицею. Діта безуспішно стримувала сміх, викликаний здивованими гримасами і дурнуватим хихотінням присутніх. Вона ментально давала їм прізвиська. Дівчинка з легким сумом пригадує, що однією з її улюблених розваг було вигадкування прізвиськ для всіх, кого вона зустрічала, зокрема для сусідів та знайомих її батьків. Манірну пані Готліб, яка витягала шию, надаючи собі поважного вигляду, вона охрестила «пані Жирафа». А шпалерника-християнина з нижнього поверху — хирлявого і геть лисого — подумки називала «пан Гладенька Голова». Діта пам'ятає, як гналася за трамваєм, який із гучним дзеленчанням завертав на розі Староміської площі й заглиблювався у квартал Йозефов, а потім бігла до крамниці пана Орнеста, де її мати купувала тканини, щобшити їй пальта та спідниці на зиму. Вона не забула, як їй подобалася та крамниця, де двері були прикрашені мерехтливою вивіскою з різнокольоровими лампочками, що послідовно запалювалися одна за одною знизу догори.

Якби вона не була маленькою дівчинкою, яка неслася вперед, сповнена безпричинним щастям, притаманним усім дітям, то, можливо, звернула б увагу на довгу чергу перед кіоском і помітила б, що на першій шпальті газети «Lidové noviny»¹ надруковано чотири колонки тексту і заголовки величезними літерами, який не просто сповіщав,

а буквально кричав про таке: «Уряд погодився на введення німецьких військ до Праги».

Діта на мить розплющує очі й бачить есесівців, що нишпорять у глибинах барака. Вони навіть піднімають малюнки, прибиті до стіни цвяхами, виготовленими з дроту, перевіряючи, чи немає там чогось забороненого. Ніхто не наважується розмовляти, і в довколишній тиші добре чути стукіт солдатських чобіт, що ходять приміщенням, пропахлим вогкістю й цвіллю. А ще в повітрі відчувається страх. Це запах війни. З-поміж небагатьох спогадів, пов'язаних з її дитинством, вирізняється один: Діта завше пам'ятатиме, що мирні часи пахли густим курячим супом, який треба було варити цілу ніч із п'ятниці на суботу. Важко забути аромат добре просмаженої баранини й макаронів під яєчно-горіховим соусом. Довгі дні, проведені в школі, безтурботні вечори, коли вона гралася в класики чи в хованки з Маргіт та іншими однокласницями. На жаль, іділія закінчилася, і все пішло шкереберть.

Зміни відбувалися не швидко, а поступово. Щоправда, був один день, коли її дитинство несподівано зникло, провалилося під землю, наче печера Алі-Баби, вхід до якої навіки заклався. Той фатальний день Діта пам'ятає дуже чітко. Вона не знає дату, але це сталося 15 березня 1939 року. Прага прокинулася від тремтіння.

Лампа у вітальні трусилася, гублячи кришталеві сльози. Проте Діта знала, що це не землетрус, оскільки ніхто нікуди не біг і не здіймав галасу. Батько спокійно пив ранковий чай і читав газету, удаючи, ніби нічого дивного не відбувається.

Мати повела Діту до школи. Місто здригалось. Вона розрізнила шум, підходячи до Вацлавської площі, де земля так тремтіла, що аж підосвам було лоскотно. Мірою того, як вони наближалися до площі, глухий гуркіт ставав

¹ Щоденна празька газета, заснована у 1893 році.

гучнішим. Незрозуміле явище заінтригувало Діту. Діставшись площі, вони не змогли перейти вулицю, вщерть забиту людьми. Нічого не було видно, крім спин, потилиць, пальт і капелюхів.

Мати різко зупинилася. Її обличчя спохмурніло і за одну мить постарішало. Вона взяла доньку за руку, збираючись повернути назад і піти до школи іншою дорогою, але охоплена цікавістю Діта не втрималася від спокуси й одним ривком вивільнилася з її хватки. Оскільки вона була маленькою і тендітною, виявилось зовсім неважко протиснутися крізь юрбу, лавіруючи між людьми, що скупчилися на хіднику, і стати в першому ряду — саме там місцеві поліціанти утворили «живий ланцюг», переплівши руки.

Шум був оглушливим: процесію очолювали сірі мотоцикли з колясками, де сиділи солдати у лискухих шкіряних куртках, спустивши на шию захисні окуляри. Сяючі шоломи були щойно виготовлені на заводах центральної Німеччини, їх ще не зіпсувала жодна подряпина, жоден слід запеклих битв. Позаду їхали оснащені кулеметами бронетранспортери, а за ними гуркотіли танки, що просувалися бульваром із загрозливою повільністю слонів.

Діта пам'ятає, що солдати асоціювалися у неї з фігурками астрономічного годинника. Здавалося, вони ось-ось стрибнуть у скриньку і дверцята затріснуть. І тоді дрижання припиниться. Але цього разу дефілювали не іграшки, а люди. Найближчими роками вона дізнається, що різниця між механічними створіннями і живими істотами не завжди є відчутною.

Їй було лише дев'ять років, проте вона відчула побоювання. Оркестр не грав, не було чути ні реготу, ні свисту, ні радісних криків. Німий парад. Навіщо сюди прийшли ці чоловіки у формі? Чому ніхто не сміявся? Мовчазна хода раптом нагадала Діті жалобний кортеж.

Залізна рука матері висмикнула її з натовпу. Вони рушили у протилежному напрямку, і невдовзі перед ними постала звична весела Прага. Таке враження, ніби вони прокинулися після кошмару і з полегшенням пересвідчилися, що все повернулося на свої місця.

Однак земля все ще хиталася під її ногами. Місто тремтіло. Мати теж тремтіла. Вона тягла дівчинку за собою, відчайдушно намагаючись залишити позаду той парад, утекти від величезних лап війни, квапливо пересуваючи ніжки, взуті у кокетливі лаковані черевички. Діта зітхає, не випускаючи книжки з рук. Вона зі смутком усвідомлює, що її дитинство добігло кінця не в день першої менструації, а того дня, коли німці вторглися в місто. Саме тоді вона втратила страх перед скелетами й давніми байками про примарні руки і почала боятися людей.

2

Майже не дивлячись у бік в'язнів, есесівці почали огляд барака, зосередившись на стінах, підлозі та речах. Німці, як завжди, поводяться педантично: спершу вивчають форму, а потім — вміст. Менгеле продовжує розмову з Фреді Хіршем, який увесь цей час залишався в одній позі, не зрушивши ні на міліметр. Діті цікаво, що вони обговорюють. Хотілося б дізнатися, що міг розповісти Хірш тому чудовиську, якого бояться навіть есесівці; офіцер завмер біля нього, жодним порухом не виявляючи своїх емоцій, проте уважно слухаючи кожне слово. Мало хто з євреїв був би здатним так упевнено спілкуватися з чоловіком, кого часто називають «лікар Смерть»; одиниці вміють робити це без тремтіння в голосі, не видавши себе нервовим жестом. Здалеку здається, що Хірш підтримує бесіду з невимушеністю людини, що зупинилася на вулиці потеревенити з сусідом.